

„AZ APOSTOLI NUNCIATÚRA (...) KÖTELESSÉGÉNEK ÉRZI, HOGY A MAGYAR KORMÁNYNÁL PROTESTÁLJON”

A MAGYARORSZÁGI ZSIDÓK HELYZETE ÉS A BUDAPESTI APOSTOLI NUNCIATÚRA 1930–1945 KÖZÖTT

BESZTERCEI MÁRK

ABSZTRAKT: A budapesti apostoli nunciatúra szerepét a második világháború idején, illetve az azt megelőző időszakban a magyar kutatás nem igazán vizsgálta összefoglalóan, az utóbbi időben azonban a téma reflektorfénybe került. Ennek ellenére úgy tűnik, hogy ANGELO ROTTA pápai nuncius személye és fontossága továbbra is valamennyire háttérbe szorult, holott aktív politikai-közéleti szerepvállalása és a holokauszt során megnyilvánuló embermentő tevékenysége, úgy vélem mélyebb vizsgálatot igényel. ROTTA 1930-as budapesti nunciatúrai kinevezését követően gyakran felszólalt különféle társadalmi és politikai kérdésekben, a római Szentszéknek írott jelentései pedig kifejezetten értékes források a Horthy-korszak bel- és külpolitikai történéseinek. Ezeket áttanulmányozva érdekes adalékokra bukkanhatunk a zsidók helyzetének változását illetően is, amely folyamatot maga a nuncius is figyelemmel kísérte. A második világháború kitörése után szintén fontos corpusként kell kezelnünk a nuncius leveleit és jelentéseit, ugyanis az egymás után elfogadott zsidótörvények nyomán kialakult helyzet miatt éppúgy hasznos információkkal szolgálnak, mint az ország külpolitikai lavírozásáról. A kezdeti diplomáciai embermentés, azaz az egyre keményebb jogfosztások, majd a deportálás elleni hangos tiltakozás és a különféle politikai vezetőkkel való tárgyalás már kezdetektől részét képezte a nuncius eszköztárának, a német megszállás és a nyilas hatalomátvétel után azonban a gyakorlati embermentésből is kivette részét. Többek között menlevelek és ún. védett házak segítségével, természetesen együttműködve a többi semleges állam diplomáciai képviselőivel. Jogos lehet azonban a felvetés, hogy a nunciatúra – illetőleg a római pápaság és maga XII. PIUS – miért nem tett határozott lépéseket már a helyzet illetén való eskalációja előtt? Erre a kérdésre nem tudunk egyelőre egzakt választ adni, jelen tanulmányom is csupán kísérlet a pápaság – pontosabban annak budapesti nunciatúrája – és az embermentés kapcsolódási pontjainak jobb megértésére, emellett pedig arra, hogy a nunciatúrai jelentések alapján felvázoljam a zsidók helyzetének alakulását az 1930-as évektől egészen a vészorszakig.

KULCSSZAVAK: apostoli nunciatúra, Angelo Rotta, zsidótörvények, holokauszt, embermentés, Szentszék

A második világháború és a „vészorszak” idején Magyarországon működő embermentők közül talán ANGELO ROTTA talán a legkevésbé ismert személy az olyan ismertebb nevek mellett, mint például RAOUL WALLENBERG vagy GIORGIO PERLASCA. Mégis, az 1930-tól 1945-ig hazánkban tevékenykedő pápai nuncius munkásságát nem lehet figyelmen kívül hagyni, ha a magyarországi embermentésről szeretnénk behatóbb ismereteket szerezni. Írásomban szeretném bemutatni,

főleg ANGELO ROTTA jelentései alapján, hogy a nuncius hogyan látta a magyarországi zsidók helyzetét és ezt miként tolmácsolta a római Szentszéknek, majd pedig azt is szeretném áttekinteni, hogy miként igyekezett a nuncius és maga az Apostoli Nunciatúra részt venni a világháború alatt az embermentésben mind diplomáciai, mind gyakorlati eszközökkel.

Angelo Rotta budapesti nunciusi kinevezése előtt

ANGELO ROTTA Milánóban született 1872. augusztus 9-én.¹ Ezen városban végezte el középfokú tanulmányait, majd Rómában is tanult teológiát és filozófiát. 1895-ös pappászentelését követően Mantovában majd Milánóban tanított, utóbbi helyre GIUSEPPE SARTO, a későbbi X. PIUS pápa hívta meg. Nem véletlen, hogy miután 1903-ban SARTO „Szent Péter trónjára” emelkedett, 1904-ben ROTTA már megkapta kinevezését a pápai lombard szeminárium rektori tisztségére, miközben a pápai Kúriában is ellátott feladatokat 1909-től. 1922-ben XI. PIUS pápa közép-amerikai internunciussá² nevezte ki, emellett megtette thébai címzetes érseknek. Még ezen évben püspökké szentelték, majd 1923-ban a meglévő mellé újabb internunciusi megbízatást is kapott Panama irányába. 1925-ben apostoli delegátusként Ankarába került. Törökországgal a pápai Kúriának nem volt diplomáciai kapcsolata, ezért ide csak apostoli delegátust küldött, akinek a KEMAL ATATÜRK vezette szekularizációs folyamatok között – mint a római katolikus kisebbség fejének, a pápának a küldötteként – csupán a megfigyelés volt az elsődleges feladata, valamint a törökországi katolikus egyház jogi struktúrája elismerésének a kieszközlése a török vezetés részéről. 1930-ban aztán végül rendes apostoli nunciusi megbízatást kapott, ugyanis kinevezték a Budapesti Nunciatúra élére.³ Valószínűleg viszonylag jól értesülhetett a hazai állapotokról,⁴ ugyanis Rómában volt lehetősége beszélni budapesti elődjével, az 1930-ban berlini nunciussá kinevezett CESARE ORSENIGOVAL.⁵ Emellett még

¹ A rövid életrajzi áttekintésnél az alábbi írásokat vettem leginkább figyelembe: Beke 2014; Tóth 2022.

² Tóth Krisztina ezt írja az internunciusi tisztséggel kapcsolatban: „Az internunciusi tisztségről fontos tudni, hogy viselői a pápai diplomaták második osztályába tartoznak, a nagykövetek után következnek a rangsorban. Általában olyan országokba küldi őket a Szentszék, melyek nem rendelkeznek erős katolikus gyökerekkel, viszont megegyeznek velük a követküldésről”.

³ A *Nemzeti Újság* már 1930 februárjában rebesgette egy „római magánjelentés” alapján, hogy változások fognak beállni a budapesti nunciaturán, lásd „Hírek a budapesti nunciaturán történő változásokról” (1930. február 13.) *Nemzeti Újság*, 3.

⁴ Sőt, a *Pesti Hírlap* egyik áprilisi száma szerint a magyar történelmet is igyekezett megismerni, valamint saját bevallása szerint szándékában állt magyarul megtanulni: „És én, közel hatvan éves fejjel, igyekszem pótolni a múlt mulasztásait, tanulmányozom a magyar históriát, amely annyi hősi fejezetben gazdag, a magyar kultúrát, amely annyi nagyságot ajándékozott a világnak, és az egész magyar problémát amelyet az emberiség nyugalmanak kedvéért meg kell oldani... Sajnos, nem tudok magyarul, de igyekezni fogok magyarul is megtanulni, akárcsak nagy elődöm. Cesare Orsenigo, bár az én koromban bajos már olyan nehéz nyelvet megtanulni, mint az önk turáni eredetű nyelve... A jóakarát és a szándék azonban megvan bennem”, lásd „Angelo Rotta, a pápa új budapesti követe nyilatkozik a Pesti Hírlap olaszországi munkatársának” (1930. április 1.) *Pesti Hírlap*, 5.

⁵ Ezt megemlíti Tóth Krisztina; de Rotta is elmondja az *Új Nemzedék* című napilap hasábjain az újság kérdésére válaszolva: „Higgyék el, rendkívül örültem ennek az új megbízatásnak, amellyel a Szentatyá tüntetett ki, mert bár eddig nem fordultam még meg Magyarországon, sokat hallottam ennek igazán keresztény lelkületű népéről. Kinevezetésem után sokat beszélgettem Rómában Orsenigo nunciussal, aki csak jót tudott mondani a magyarországi működése során szerzett tapasztalatairól. Amíg azelőtt csak egyes magyar diplomatákkal kerültem össze, néhány héttel kinevezetésem publikálása után alkalmam volt még Rómában megismerkedni

Rómában találkozott Magyarország vatikáni követével, aki az alábbi – sokat idézett – véleményt írta róla: „Megléhetősen egyszerű ember benyomását keltette, kinek látóköre nem terjed túl azon a határon, melyet sok vatikáni személyiségnél tapasztalhattam. Megjelenése és fellépése egy falusi plébánoséra emlékeztetnek, olaszul beszél, a franciát elég jól bírja, és igen örül Budapestre menetelének. Ott otthon fogja magát érezni, mert olyan országba kerül, ahol a katolikus egyház hívei fogják körülvenni.”⁶ Rotta nuncius május 8-án, csütörtökön érkezett meg hazánkba, ahogy arról többek között a *Friss Újság* és az *Új Nemzedék* napilapok is beszámoltak (igaz az utóbbi egy nappal téved a nuncius érkezését illetően).⁷ Ezt követően május 13-án fogadta HORTHY MIKLÓS kormányzó ROTTÁT, aki átadta neki megbízólevelét.⁸ Ezzel kezdetét vette az a tizenöt év, amelyet Rotta Budapesten töltött és amelynek végén a „csúcspont” több ezer ember életének a megmentése volt.

Angelo Rotta és a magyarországi Apostoli Nunciatura a német megszállásig (1930–1944)

ROTTA nunciusi megbízása jóval túlmutatott azon, hogy a Vatikánt diplomáciailag képviselte Magyarországon. 1930-ban részt vett a Szent Imre személye köré épülő ünnepsorozatán, emellett befejezte a szerzetesi közösségek vizitációját, miséket celebrált, sőt még olyan is volt, hogy egy angyalföldi menhelyen 340 hajléktalannak szeretetvendégséget rendezett.⁹ Ráadásul folytatnia kellett a trianoni békediktátum által felszeletelt egyházmegyék szétzilált rendjének újjászervezését, illetve felügyelnie a magyar katolikus egyház Püspöki Karának és különféle szervezeteinek a működését (mint például az *Actio Catholica*). A mi számunkra azonban a legérdekesebbek azok a zsidótörvényekkel és jogfosztó rendelkezésekkel kapcsolatos nunciusi állásfoglalások, amelyeket főleg a nunciusi jelentésekből olvashatunk ki. Ezeket a jelentéseket a nuncius szokás szerint a bíboros államtitkár részére küldte meg, amely tisztséget olyan személyek töltötték be Rotta magyarországi működése alatt, mint például EUGENIO PACELLI, a későbbi XII. PIUS pápa vagy LUIGI MAGLIONE. Ezen jelentéseket DUDÁS RÓBERT GYULA tanulmányában témakörök szerint öt részre osztja: I. Az állami szervekkel való kapcsolattartás; II. Eseménybeszámolók; III. Személyi kérdések; IV. Egyházipolitikai jelentések; V. Politikai és társadalmi hírek.¹⁰ A számunkra érdekes jelentések vagy jelentésrészletek az utolsó témakörbe sorolhatók.

Mit mondhatunk tehát a jelentések alapján? A zsidókérdés Magyarországon nem jelenik meg komolyabban az 1930-as évekig, legalábbis a méltán híres – vagy inkább hírhedt – *numerus clausus* törvényen kívül. ANGELO ROTTÁ jelentéseiben éppen emiatt természetesen megjelenik a téma,

magyar urakkal azon a fogadáson, amelyet a Római Magyar Akadémia rendezett számomra. Mondanom sem kell, hogy igen megkapott az a lelki és érzelmi rokonság, amely a magyar és az olasz fajban feltalálható. Ez a megjegyzésem csak arra vonatkozik, hogy már ez is kétségtelenné teszi, hogy igen jól fogom érezni magam hazájukban.” lásd „Elődeim szellemében folytatom a pápai nuncius magasztos misszióját”. Angelo Rotta, az új budapesti nuncius nyilatkozik az első benyomásairól (1930. 05. 10.) *Új Nemzedék*, 3. Orsenigo magyarországi tevékenységét tömören összefoglalja Borbély 1965, 29–31.

⁶ Idézi Beke 2014, 181.

⁷ Lásd a fentebb említett *Új Nemzedék*-cikket, valamint még lásd „Az új pápai nuncius csütörtökön Budapestre érkezett” (1930. 05. 09.) *Friss Újság*, 4.

⁸ Lásd Beke 2014, 182; illetve Dudás 2022, 17.

⁹ Erről lásd Beke 2014, 182; illetve bővebben Dudás 2022, 17–19.

¹⁰ Dudás 2022, 19–29.

főleg 1938-tól kezdve, amely időszak már a zsidótörvények időszaka. Az egyik első utalás a zsidókra egy 1932-es jelentésből származik, ebben azonban még csak azt jegyzi meg ROTTA, hogy a zsidók jelenléte erős a gazdasági szférában és a sajtóban.¹¹ Szintén ebből az évből származik egy másik jelentés, mely a nemzetiszocializmus magyarországi helyzetéről ír, részben megemlítve GÖMBÖS GYULA antiszemitizmusát is (aki honvédelmi minisztersége alatt már nem volt „fajvédő”, mert a pártot 1928-ban feloszlatta).¹² Az 1935-ös választások kapcsán ROTTA megjegyzi, hogy a Liberális Demokrata Párt mögött leginkább zsidók sorakoztak fel, ez pedig úgy vélem a zsidó kisebbség aktív politikai szerepvállalására is egy jó forrás lehet.¹³ Érdekes adatokat találunk gróf PÁLFFY FIDÉL személyéhez kapcsolódóan is, aki a Nyilaskeresztes Párt vezetője volt.¹⁴ Többek között azt is megjegyzi, hogy PÁLFFY gróf – vitába keveredvén a pápai Kúriával egy részben keresztény- és egyházellenes nemzetiszocialista könyv kapcsán - „Levelében megmagyarázza magatartását, és azt állítja, hogy a magyar nemzetiszocializmus más alapokon nyugszik, mint a német, és **leginkább antiszemita mozgalom, amelynek célja Magyarország megszabadítása a zsidó elnyomástól.**”¹⁵ Rotta nem tartja komolynak a nyilaskeresztesek befolyását a magyar közéletben, tehát nem tartja a mozgalmat fenyegetőnek: „a nemzetiszocialista mozgalom itt, Magyarországon, úgy látom, nem kelt aggodalmat, és nem is veszik komolyan.”¹⁶ 1937-ben az új miniszterelnök, DARÁNYI KÁLMÁN kapcsán megjegyzi, hogy teljesen különbözik GÖMBÖS GYULÁTÓL és távol áll mind a közönséges, mind az erőszakos antiszemitizmustól, bár elismeri, hogy a zsidókérdés létezik Magyarországon „a maga ártalmaival és veszélyeivel”.¹⁷ Még ugyanezen évben egy másik jelentésében ROTTA a Magyarországra gyakorolt német hatást fejtegeti, és arra a következtetésre jut, hogy bár a német ideológia nagy hatással van a magyarokra, annak rasszizmusát nem vették át, sőt, inkább támadták. Akik esetleg a durva antiszemitizmust képviselik, azok szerinte csak a nyilaskeresztesek. Emellett kiemeli, hogy a német ideológia felforgató tanaira maguk a papok is igyekeznek a hívek figyelmét felhívni a templomokban. Az is igaz, hogy a jelentés alapján a nuncius elsősorban a keresztényellenes tendenciák miatt aggódik és nem a zsidóellenes gondolatok miatt, ami az alábbi megjegyzésből is érzékelhető: „A rasszizmusnak a német birodalomban támogatott durva formája és az annyira jellegzetes **keresztényellenes** tendencia, amely belőle fakad, itt nem jár szerencsével.

¹¹ 12. számú jelentés (1932. 04. 07.). In: Angelo Rotta jelentéseiből I, 63.

¹² „Úgy tűnik, hogy itt, Magyarországon Hitler mozgalma nem talál nagyon kedvező talajra. Már régóta létezik ugyan egy jellegzetesen antiszemita beállítottságú, nacionalista irányzat, amelynek vezetője a honvédelmi miniszter, Gömbös altábornagy, de eddig háttérbe húzódott. Egy héttel ezelőtt egy képviselő fekete ingben, Hitler-bajusszal jelent meg a parlamentben, és bejelentette a Nemzetiszocialista Párt megalakulását. A hitleri program pontjait fogalmazta át, és körülírással igyekezett kerülni az antiszemitizmus túlságos hangsúlyozását; azt mondta, hogy a földtulajdont csak azoknak kellene fenntartani, akik turáni vagy árja származásúak. A dolgot nem vették komolyan.” 13. számú jelentés (1932. 06. 22.). In: Angelo Rotta jelentéseiből I, 65.

¹³ 42. számú jelentés (1935. 04. 13.). In: Angelo Rotta jelentéseiből I, 111.

¹⁴ „Pálffy gróf a nyilaskeresztesnek mondott nemzetiszocialista párt egyik vezetője, amely a náciizmus többé-kevésbé silány utánczata, természetesen magyar alapokon. Ez a mozgalom már több éve igyekszik megvetni a lábát, de tevékenykedése ellenére nem ért el nagy eredményeket már csak azért sem, mert a kormány nagyon komolyan ellenáll a propagandájának.” 45. számú jelentés (1935. 05. 07.). In: Angelo Rotta jelentéseiből I, 115.

¹⁵ Érdekes, hogy Pálffy gróf a magyar nemzetiszocializmust erőteljesen az antiszemitizmushoz köti. Lásd 46. számú jelentés (1935. 07. 02.). In: Angelo Rotta jelentéseiből I, 116.

¹⁶ Uo.

¹⁷ 62. számú jelentés (1937. 04. 23.). In: Angelo Rotta jelentéseiből I, 141

*Tudtommal egyetlen hang sem szólalt meg a védelmükben, viszont jó néhányan megtámadták. A kormánysajtóra természetesen inkább a hallgatás jellemző, és nem ok nélkül. Amikor a magyar kormány a nyilatkozataiban ragaszkodik a nemzeti és keresztény gondolat követéséhez, elsősorban a kommunizmussal és a **zsidó térfoglalással szemben kívánja meghatározni magát, de közvetve kizártnak tartja a Németországban most divatos eszmék bármiféle helyeslését is.**¹⁸ 1937 végéről a nuncius arról tudósít, hogy a szélsőjobboldali elemek egyre aktívabbak az országban: „A belpolitikai életben a **szélsőjobboldali elemek fokozott aktivitása** figyelhető meg, akik a nyilaskeresztes (magyar nemzeti és szocialista) párt élén állnak, ennek a pártnak a csúcsszervezete pedig a „Nemzeti akarat” frakció, amelynek a vezére egy volt őrnagy, bizonyos Szálasi. **Ezek a szélsőségesek vad antiszemiták, de olykor nem kímélik az egyházat sem, különösen a nagybirtokok kérdésében, amelyek a püspöki és a káptalani járandóságokat biztosítják.**¹⁹*

1938-tól kezdve egyre inkább előtérbe kerül az ún. „zsidókérdés”, amint a magyar politikában, úgy a nuncius jelentéseiben is, és ez nem véletlen. Egyik jelentésében ROTTA részletesen beszámol DARÁNYI KÁLMÁN nevezetes győri beszédéről²⁰ (1938. március 5.), amelyben külön rész szolt a zsidóság kérdéséről is, és DARÁNYI kifejtette, hogy a zsidók nagy befolyása gazdasági téren igencsak veszélyes, ezért a magyar ifúságnak fel kell készülnie a fontos pozíciók elfoglalására (lényegében egy „őrsékváltásról” van szó, ami viszont már GÖMBÖS miniszterelnöksége alatt megindult).²¹ Talán ez is jelezte előre, hogy még ezen évben megindult a zsidók kiszorítása bizonyos ágazatokból. Erre jó példa a 80. számú jelentés, melyben ROTTA egyes kormányintézkedéseket és intézkedéstervezeteket tolmácsol a Vatikán felé, amelyek közül kifejezetten sok érinti a magyarországi zsidókat (nem véletlenül, ugyanis a jelentésben az ún. I. zsidótörvényről olvashatunk, melyet a Darányi-kormány készített elő, de már az Imrédy-kormány idején lépett életbe).²² Érdekes, hogy ezen tervezetek mellé megjegyzésként többek között azt írja a nuncius, hogy „Általában jól fogadták ezeket a törvénytervezeteket, mert az antiszemita mozgalom valahol mélyen visszhangra talál a magyarok jelenlegi mentalitásában. Még az áttért zsidókat is erős gyanakvással szemlélik, és a

¹⁸Természetesen ez nem ezen zsidóellenes, antiszemita gondolatok legitimálását jelenti, mindenesetre Rotta mint pápai nuncius érthető módon elsősorban a keresztények, azon belül is a római katolikusok helyzetét kíséri figyelemmel. Megjegyzéséből az is érzékelhető, hogy elkezdett megjelenni hangsúlyosabban a magyar kormány kommunikációjában a „zsidó térfoglalás” visszaszorítása. Lásd 65. számú jelentés (1937. 07. 16.). In: Angelo Rotta jelentéseiből I, 147.

¹⁹74. számú jelentés (1937. 12. 24.). In: Angelo Rotta jelentéseiből I, 159–160. oldal

²⁰Ennek köszönhetjük például a hadifejlesztésekkel kapcsolatos „Győri program” meghirdetését is.

²¹78. számú jelentés (1938. 03. 29.). In: Angelo Rotta jelentéseiből I, 169.

²²„A tervezet lényege, hogy 20%-ban maximálja a zsidók részvételét a létrehozandó sajtó- és színházi kamarákban. A kamarais tagság elengedhetetlen feltétele minden újságírói, színházi, filmművészeti stb. tevékenység folytatásának. Ugyanez az arány érvényes a már meglévő orvosi, ügyvédi, mérnöki stb. kamarákban való részvételre. Hasonló intézkedéseket fognak hozni az értelmiségieket foglalkoztató vállalatoknál, valamint a gazdasági és pénzügyi jellegű cégeknél is. (...) Ezzel egyidejűleg egy olyan törvénytervezetet is benyújtottak, amely megszorító intézkedésekkel szabályozza mind a sajtó működését, mind a vezetőség és a szerkesztőség összetételét, amelyben a zsidók aránya nem haladhatja meg a 20%-ot, ami minden lapra és folyóíratra vonatkozik. Közben Darányi miniszterelnök kijelentette, hogy a kormány javasolja ugyanennek a problémának a gyors rendezését a földbirtokok vonatkozásában is.” 80. számú jelentés (1938. 04. 12.). In: Angelo Rotta jelentéseiből I, 173.

*magyar fajba nehezen asszimilálható elemeknek tartják őket.*²³ Ez a szövegrész a konvertita zsidók nehéz helyzetére is rávilágít, ami sokszor előkerül még ezek után a pápai követ jelentéseiben. 1938 november elején ROTTA – ellentétben egyes korábbi jelentéseivel – arra hívja fel EUGENIO PACELLI bíboros államtitkár figyelmét, hogy a szélsőjobboldal, a nyilaskeresztes mozgalom igen aktív és valószínűleg a jövőben problémákat fog okozni.²⁴ Ugyanezen hónapban az Imrédy-kormányral kapcsolatban a nuncius ír IMRÉDY BÉLA programadó beszédéről, melyben szó esett a zsidók helyzetéről is, amelyet az új miniszterelnök szigorítani kívánt.²⁵

1939-ben a jelentésekben egymás után a II. zsidótörvény előkészítése és az aköri tárgyalások kerülnek elő, ami jelzi, hogy a magyarországi helyzet is „egyre fokozódik” ezen időszakban. Az egyik jelentésben például ezt írja ROTTA: *„Ami a zsidótörvényt illeti, a püspöki kar jogosan aggódik azért, hogy a törvény tartsa tiszteletben a keresztséget, tehát annak meghatározásában, hogy kit tekint zsidónak, illetve kit nem, helyezzen nagyobb hangsúlyt a megkeresztelkedésre.”*²⁶ Tehát a magyar római katolikus egyházat és a nunciust a törvénnyel kapcsolatban legkomolyabban a konvertiták helyzete érdekli, azaz hogy a megkeresztelt zsidókat miként fogja érinteni a zsidótörvény. Az sem véletlen, hogy emiatt például SERÉDI JUSZTINIÁN esztergomi érsek is felszólalt a törvénytervezet I. cikkelye kapcsán, amelyben meghatározták, hogy ki számít zsidónak, tehát hogy mire érvényes a törvény. ROTTA azt tanácsolja a Szentszéknek és LUIGI MAGLIONE bíboros államtitkárnak, hogy egyelőre ne avatkozzanak bele az ügybe, a magyar püspöki kar ugyanis komolyan foglalkozik már vele, illetve maga a hercegprímás, SERÉDI is.²⁷ A nuncius arról is tájékoztatta a Szentszékét, hogy a törvény kapcsán lehetséges, hogy egy radikálisabb törvényszöveget fogadnak el, ami minden zsidóra érvényes lesz, felekezeti hovatartozástól függetlenül. Mint írja, a radikálisabb szöveg azért is mehet át könnyebben, mert *„az emberekben ugyanis túl erősek a zsidóellenes indulatok, amit a szélsőjobboldali pártok hosszú ideje folytatott propagandája is okoz.”*²⁸ A felsőház és alsóház között igen erőteljes vita alakult ki a zsidótörvénnyel kapcsolatban, a felsőház ugyanis igyekezett elfogadtatni, hogy aki legalább húsz éve megkeresztelkedett és a családja kilencven éve Magyarországon él, az ne számítson zsidónak, az alsóház azonban ezt nem volt hajlandó elfogadni.²⁹ Mind SERÉDI hercegprímás, mind GLATTFELDER csanádi püspök igyekezett elfogadtatni az I. cikkely

²³ 80. számú jelentés (1938. 04.12.) In: Angelo Rotta jelentéseiből I, 173.

²⁴ 87. számú jelentés (1938. 11. 01.). In: Angelo Rotta jelentéseiből I, 188.

²⁵ 90. számú jelentés (1938. 11. 17.). In: Angelo Rotta jelentéseiből I, 198.

²⁶ 96. számú jelentés (1939. 01. 16.). In: Angelo Rotta jelentéseiből I, 211.

²⁷ „A magyar püspöki kar már egy ideje foglalkozik a dologgal, és a bíboros primás Őminenciája a felsőházban tartandó beszédében, amikor majd sor kerül a tervezet vitájára, világosan elő kívánja adni – mint ő maga mondta nekem –, milyen módosításokat kell végrehajtani ahhoz, hogy a tervezet megfeleljen az igazságosság és a keresztény erkölcs követelményeinek. A tervezetet a képviselőház már jóváhagyta, most fogja megvitatni a felsőház. Az egyházat érintő legfőbb pont az I. szakasz: kit kell zsidónak tekinteni. Mivel a tervezet alap gondolata rasszista, de ugyanakkor tekintettel van a keresztségre, zavaros és bonyolult lett a szövege; nem nagyon érthető. Bizonyos, hogy a felsőházban valamennyit módosítanak rajta, és jó irányban, de maradéktalanul elérni azt, ami kívánatos volna, nem lesz lehetséges.” 7. számú jelentés (1939. 03. 30.). In: Angelo Rotta jelentéseiből II, 70–71.

²⁸ 10. számú jelentés (1939. 04. 15.). In: Angelo Rotta jelentéseiből II, 75.

²⁹ Ehhez lásd Napolitano 2014, 29., illetve 11. számú jelentés (1939. 04. 22.). In: Angelo Rotta jelentéseiből II, 76–77.

módosítását. Végül sikerült megállapodni, ahogy arról ROTTA is beszámol, és végül kompromisszumos megegyezés lett a vége.³⁰ Maga SERÉDI – ROTTA jelentése szerint – azt állította, hogy a kompromisszumot csak a kisebb rossz érdekében fogadta el, és mert a körülmények nem engedtek jobb megoldást. A nuncius szerint SERÉDI később azt mondta neki, hogy „a kormányválság nem légből kapott, hanem reális veszély volt, és annak a gyakorlati következménye egy olyan kormány lett volna, amelynek a zsidóellenes felfogása még radikálisabb. De a törvény – mint hozzátette – több okból hibás, azért is, mert bizonyos pontjain nem logikus: az idő majd megmutatja a hiányosságait, és később szükség lesz a korrekciójára. Most lehetetlen volt többet elérni ennyire felindult környezetben és a küszöbön álló választások előtt”.³¹

1940 októberében a nuncius a jelentésében³² egy új zsidótörvény lehetőségét veti fel, míg novemberi jelentésében már konkrétan tájékoztatja a Vatikánt az esetleges törvénytervezetről, amely valószínűleg a zsidók és nem zsidók házasságának kérdését fogja szabályozni.³³ Hozzáteszi, hogy nagyon erős a „faji alapon gyakorolt nyomás külföldről és belföldről egyaránt”, ami miatt a konvertita zsidók lehetőségeit is egyre nehezebbnek látja.³⁴ Emellett beszámol a nyilaskeresztesek működéséről is: egyrészt a fentebb idézett 34. számú jelentésben utal arra, hogy a zsidók elleni gyűlöletet a nyilaskeresztesek is szítják, másrészt egy másik jelentésben beszámol egyes nyilaskeresztes párttagok letartóztatásáról, akik állítólag meg akarták puccsolni HORTHY MIKLÓS kormányzót. ROTTA hozzáteszi, hogy „Reméljük, hogy a történetek felnyitják sok ábrándozó ember szemét”, ami jelzi, hogy aggódott a szélsőjobboldaliak térnyerése miatt, és remélte, hogy ez az eset felébreszti egyes támogatóikat.³⁵

1941-ben ROTTA már a III. zsidótörvény elfogadását megelőző helyzetről ír: „Mint Eminenciád majd láthatja, az egyik kötelezővé teszi a házasság előtt kiállított orvosi bizonyítványt, a másik súlyos büntetések terhe mellett megtiltja, hogy keresztények és zsidók összeházasodjanak, a „zsidó” szónak ugyanabban a törvénytervezetben megadott értelmében.”³⁶ Emellett hosszasan ír arról, hogy SERÉDI hercegprímás újfent fel fog szólalni a törvénytervezetek ellen.³⁷ Nem sokkal ezután

³⁰ „A véleménykülönbség fő okát képező módosítást, amelyet a felsőház javasolt az I. cikkelyben, elfogadták; de a kitért zsidók, akik a törvény értelmében már nem számítanak zsidóknak, amiről az említett módosításban szó van, nem élveznek teljes egyenlőséget a keresztényekkel, mert rájuk nézve továbbra is érvényes több olyan megszorítás, ha nem is valamennyi, amelyekre a zsidókat kötelezték. A cikkelyt kiegészítették azzal (és ennek van bizonyos jelentősége), hogy kereszténynek minősülnek (a fent említett korlátok között) azok a születésükkor megkeresztelt gyermekek is, akiknek a szülei 1939. január 1-je előtt kitérték, feltéve, természetesen, hogy a család legalább 1849. január 1-je óta Magyarországon lakik”, lásd 12. számú jelentés (1939. 05. 02.). In: Angelo Rotta jelentéseiből II, 77–78.

³¹ 12. számú jelentés (1939. 05. 02.). In: Angelo Rotta jelentéseiből II, 78.

³² 33. számú jelentés (1940. 10. 23.). In: Angelo Rotta jelentéseiből II, 103.

³³ 34. számú jelentés (1940. 11. 02.). In: Angelo Rotta jelentéseiből II, 103–104.

³⁴ A törvénytervezettel kapcsolatban maga a Szentszék is tiltakozott a magyar kormánynál, Rotta meg is kereste Teleki Pál miniszterelnök egyik jóbarátját, Czapik Gyula veszprémi püspököt, hogy tolmácsolja a miniszterelnöknek a Szentszék egyet nem értését, ehhez lásd Napolitano 2014, 42–43.

³⁵ 35. számú jelentés (1940. 11. 09.). In: Angelo Rotta jelentéseiből II, 105.

³⁶ 54. számú jelentés (1941. 06. 14.). In: Angelo Rotta jelentéseiből II, 127.

³⁷ Azonban Rotta úgy véli, nem nagyon fogják megérteni a hercegprímás ellenvetéseit: „Mint mondtam, a közvélemény nagyon a zsidók ellen van hangolva, úgyhogy bajosan fogja megérteni a szilárd alapokon nyugvó, de a tömegek számára nem egykönnyen érthető ellenállást a szóban forgó törvénnyel szemben.”, lásd uo.

ROTTA is kihallgatást kért BÁRDOSY LÁSZLÓ miniszterelnöktől, amely során már nemcsak a maga, hanem a Szentszék nevében és megbízásából is előadhatta „*a kellő ellenészrevételeket az egyház és a lelkiismeret jogait sértő törvénytervezetek miatt.*”³⁸ A törvény végül – mind a katolikus, mind a protestáns egyházi képviselők tiltakozása ellenére – elfogadásra került, bár a felsőház a 9. paragrafusba – amely arról szól, hogy ki tartozik a törvény hatálya alá – egy kis enyhítő módosítást igyekezett eszközölni.³⁹ Végül ebből annyi valósult meg, hogy az igazságügyi miniszter egyes esetekben felmentést adhatott a törvény alól, a 9. paragrafus szövege ezért szinte ugyanúgy került elfogadásra, ahogy azt eredetileg is megszövegezték.⁴⁰

1941 novemberében MAGLIONE bíboros államtitkár levelet küldött SERÉDI JUSZTINIÁN hercegprímásnak, amelyben egyrészt a Vatikán elismerte a zsidótörvénnyel kapcsolatos fáradozásait, másrészt többek között érdeklődött azon hírek igazságtartalmáról, melyek szerint a zsidókat kiutasították Magyarország területéről, és utasította a hercegprímást, hogy amennyiben igazak a hírek, igyekezzen a kiutasítottak érdekében latba vetni befolyását.⁴¹ Mint SERÉDI válaszeleveléből kiderül, csupán azok kerülnek kiutasításra, akik galíciaiak⁴², de ha be tudják bizonyítani magyar állampolgárságukat, akkor hazatérhetnek. A bánásmóddal kapcsolatban pedig azt írja, hogy „*Nem tudom, milyen magatartást tanúsítanak majd a beosztott hivatalnokok a királyi belügyminiszter parancsai után. Mindenesetre igyekezni fogok közbelépni, ha ebben vagy egyéb vonatkozásokban megsértenék a jogot vagy a felebaráti szeretetet.*”⁴³

1942-ből már olyan dokumentumaink is vannak, amelyek munkaszolgálatra elhurcolt magyarországi zsidókról kívánnak információkat szerezni.⁴⁴ Valószínű, hogy igen sok ilyen tárgyú

³⁸ 56. számú jelentés (1941. 07. 06.). In: Angelo Rotta jelentéseiből II, 130.

³⁹ Lásd 57. számú jelentés (1941. 07. 19.). In: Angelo Rotta jelentéseiből II, 131-132. illetve beszámolt erről a *Pester Lloyd* újság is, az adott cikkeket Rotta mellékletként el is küldte Rómába, például „*Neue Fassung des § 9 der Novelle zum Ehegesetz*” (1941. 07. 15.) *Pester Lloyd*, 6.

⁴⁰ Lásd 58. számú jelentés (1941. 07. 26.). In: Angelo Rotta jelentéseiből II, 133. és „*Sitzung des Angleichungsausschusses beider Häuser des Reichstages*” (1941. 07. 24.) *Pester Lloyd*, 5.

⁴¹ „*Eminenciád nyilván meg tudja ítélni, hogy a Szentszékhez eljutott – az Ön számára másolatban csatolt – emlékeztető a zsidók Magyarországról történő kiutasításáról megfelel-e a valóságnak és mennyire. Ha mindez igaz, a Szentszék nagyon örülne, ha Eminenciád latba vetné jelentőségteljes szolgálatait a magyar kir. kormánynál, hogy haladéktalanul adják ki a megfelelő parancsokat a szerencsétlen kiutasítottak sorsának megkönnyítése és annak érdekében, hogy a sok zsidó származású magyar alattvalónak adják vissza a szükséges nyugalmat és biztonságot.*” 61. számú dokumentum (1941. 11. 02.). In: Angelo Rotta jelentéseiből II, 136-137. illetve még lásd 194. számú dokumentum. In: ADSS Vol. 8, 338-339.

⁴² A Galícia területéről Magyarországra bevándorló zsidók kitelepítésének kérdése nem ekkor, 1941-ben került terítékre először, hanem már 1919-1920-ban is, sőt, komoly felszólalások voltak amellet, hogy telepítsék vissza őket Galíciába, mint akik „idegenek” Magyarország területén. Huszár Károly és Bethlen István kormányai, valamint Teleki Pál első kormánya is adott már ki ezzel kapcsolatban rendeletet, de a végrehajtásig 1941-ig kellett várni. Ezzel kapcsolatban bővebben lásd Stark 2021.

⁴³ 62. számú dokumentum (1941. 11. 24.). In: Angelo Rotta jelentéseiből II., 138., illetve 208. számú dokumentum. ADSS Vol. 8, 359.

⁴⁴ „*Nem tudom, hogy a Szentszék Tájékoztató Irodájának van-e módja eljutni a németek által most megszállt galíciai és ukrainai területekig. Ezért kérném Excellenciádat, szíveskedjen közölni, van-e valamilyen lehetőség – esetleg a berlini nunciuson keresztül – eljuttatni azokba a régiókba is a Tájékoztató Iroda segítségét, hogy tudjam mihez tartani magam, fogadjam-e vagy sem a hírekre vonatkozó kérelmeket, amelyek az itteni nunciátúrára érkeznek?*” lásd például 67. számú jelentés (1942. 01. 29.). In: Angelo Rotta jelentéseiből II, 143.

megkeresés érkezhettek a nunciatúrára ezen tárgykörben. Emellett több jelentés is árulkodik arról, hogy a budapesti nunciatúra igyekezett közbenjárni az egyre nehezebb helyzetben lévő szlovákiai zsidóság helyzete kapcsán a Szentszéknél, és kérte többször is XII. PIUST, hogy személyesen is igyekezzen elősegíteni a Tiso vezette Szlovákiában élő zsidóság életkörülményeinek javulását.⁴⁵ Ezt sokszor helyi szlovákok,⁴⁶ de emellett például maga a budapesti főrabbi⁴⁷ is kérvényezte, ezen kérvényeket pedig tolmácsolták a Vatikánnak. Olyan jelentés is van, amelyből tudjuk, hogy a Szentszék eredményesen járt közben a szlovák kormánynál.⁴⁸ Ugyancsak részt vett a Szentszék és az apostoli nunciatúra annak kieszközlésében, hogy Magyarország átengedjen ötven horvátországi zsidó gyermeket Törökország felé⁴⁹, akik hajlandóak voltak őket befogadni.⁵⁰ Jogos a kérdés, hogy Szerbián keresztül miért nem lehetett ezt megoldani, a válasz azonban az, hogy azért nem, mert Szerbiában ekkor egy német bábkormány volt hatalmon MILAN NEDIĆ vezetésével, és tartani lehetett az ügygel kapcsolatos komplikációktól.

1943 februárjában a háromévente Vatikánnak küldendő általános jelentésben a zsidókérdéssel kapcsolatban ezt írta ROTTA nuncius: „*Ami a zsidókérdést illeti, a dolog abban tetőzött, legalábbis pillanatnyilag, hogy általánosan korlátozzák a tevékenységüket, de a kormány nem szándékozik további intézkedéseket tenni, úgymint gettók létesítése, megkülönböztető jel kötelező viselése stb.*”⁵¹ A korlátozásokon kívül tehát egyéb fellépés a zsidókkal szemben államilag ekkor még nem volt, ez majd csak a német megszállás után fog megindulni, 1944-ben. Ugyancsak ezen évben a nuncius a Szentszék újabb közbenjárását kérte a szlovákiai zsidók érdekében⁵², illetve egy másik

⁴⁵ „Bátorkodom csatolva elküldeni a szerencsétlen szlovákiai zsidók folyamodását a Szentatyához, akiket az a veszély fenyeget, hogy mindannyiukat kiutasítják Lengyelországba. A folyamodást Mons. Hamvas budapesti általános helynök adta át, aki a megkeresztelt budapesti zsidók [védelmére alakult] Szent Kereszt Egyesület alelnöke. Mellékelem Mons. Hamvas levelét is, amelyet nekem írt a tárgyban; segít jobban megvilágítani az ügy állását. Nem tudtam elutasítani ezt a karitatív kezdeményezést, annál is inkább, mert rendkívül sürgős dologról van szó.”; lásd 72. számú jelentés (1942. 03. 13.). In: Angelo Rotta jelentéseiből II, 148.

⁴⁶ „Hivatkozva 1942. április 17-i, 7220/42. sz. jelentésemre a hazájukból deportált, zsidó származású szlovákok szomorú helyzetéről, tisztelettel továbbítom Eminenciádnak a nunciatúrára eljuttatott írást francia fordításban, amelyet csatolok. Egy szlovák katolikus plébános leveléről van szó, amelyet a budapesti izraelita közösségnek írt azzal a kéréssel, hogy járjon közben a szlovákiai zsidók érdekében. Az illető, aki elhozta, megkért, hogy juttassam el az államtitkárságra. Talán hasznos lehet, ha másként nem, mint dokumentum”, lásd 76. számú dokumentum (1942. 05. 01.). In: Angelo Rotta jelentéseiből II, 151.

⁴⁷ 74. számú jelentés (1942. 03. 20.). In: Angelo Rotta jelentéseiből II, 149–150.

⁴⁸ „Egy derék magyar kisasszony, bizonyos Végh Anna, aki segélybizottságokban dolgozik és már szolgált információkkal arról, hogyan bánnak a zsidókkal Szlovákiában, elhozta nekem az ezzel kapcsolatos emlékeztetőt, amelyet csatolok. Kitűnik belőle, hogy a Szentszék közbenjárását nagyra értékelték, és eredményesnek is bizonyult. Remélni lehet, hogy a Szentszék a jövőben is gyakorolhat jótékony befolyást”, lásd 75. számú jelentés (1942. 04. 17.). In: Angelo Rotta jelentéseiből II, 150.

⁴⁹ Az ügygel kapcsolatban ismerjük Giuseppe Marcone zágrábi apostoli vizitátor Maglione bíboros államtitkárhoz írott levelét is, lásd 431. számú dokumentum. In: ADSS Vol. 8, 601.

⁵⁰ Lásd 78. számú jelentés (1942. 08. 28.). In: Angelo Rotta jelentéseiből II, 152–153.

⁵¹ 84. számú jelentés (1943. 02. 25.). In: Angelo Rotta jelentéseiből II, 161.

⁵² „Több helyről is kérnek, hogy folyamodjak a Szentszék segítségéért a még Szlovákiában maradt több mint 20 ezer zsidó érdekében (akiknek kb. a fele meg van keresztelve). A deportálást – mint mondják – a Szentszék közbenjárására elkerülték, most azonban ennek a szomorú sorsnak a veszélye fenyegeti őket, amely hosszú vértanúságot és halált jelent. Szükség esetére csatolok egy emlékeztető feljegyzést, amelyet a budapesti általános helynök adott át nekem a katolikus hitre áttért zsidók [védelmére alakult] Szent Kereszt egyesület meg-

írásban a budapesti nunciaturán keresztül a bethleni főrabbi, LICHTENSTEIN SALAMON írt levelet a Vatikánba⁵³, aki a munkaszolgálatra elhurcolt fiáról kívánt információkat megtudni a vatikáni Tájékoztató Irodától. 1944 elején szintén a szlovákiai zsidókkal kapcsolatban olvashatunk egy rövidebb jelentést, másrészt egy DR. RAJNA GYÖRGY nevű munkaszolgálatos felesége is írt egy levelet a nunciaturán keresztül a Vatikánnak, férjéről kérve információkat.⁵⁴

Az Apostoli Nunciatura embermentő tevékenysége – német megszállás és nyilas rémuralom

1944. március 19-én történt meg a fordulat, amikor a német erők megszállták Magyarországot és teljes nyomással ránehezedtek hazánkra. ANGELO ROTTA a helyzet váratlanságát is kiemeli másnapi jelentésében: „A német csapatok tegnap reggel váratlanul behatoltak Magyarországra, katonailag megszállták szinte minden ellenállás nélkül (?). A kormány lemondott, utódlás nehéz, mert nemzetiszocializmussal szimpatizáló magyar politikusok is megtagadják új kormány alakítását.”⁵⁵ A hónap végén ír ROTTA az újonnan felállított magyar kormányról (amelyet SZTÓJAY DÖME vezetett) és a zsidók helyzetéről, akikkel kapcsolatban megjegyzi, hogy egyelőre talán az üldözésük veszélye nem áll fenn.⁵⁶ Érdekes, hogy a magyar zsidók helyzete a nemzetközi erőket is megmozgatta, például a washingtoni apostoli delegátus, AMLETO GIOVANNI CICOGNANI az amerikai kormány kérését is tolmácsolta a Vatikáni Államtitkárság részére, és írásában kérte XII. PIUST, hogy utasítsa a magyarországi és romániai nunciosokat és püspököket, hogy legyenek segítségére a közel két millió ottani zsidónak, akiket a terror és az üldözés fenyeget.⁵⁷ Ugyancsak segítséget kért a jeruzsálemi főrabbi, ISAAC HERZOG is a magyar zsidókat fenyegető veszélyek miatt, amiről FILIPPO BERNARDINI berni nuncius tájékoztatta a Vatikánt.⁵⁸ LUIGI MAGLIONE bíboros államtitkár többek között a berni nuncius és a svájci „izraelita egyesületek” kérésére azt írta ROTTÁNAK, hogy „Excellenciád belátására bízom, milyen további lépéseket lehet és célszerű tenni az ügyben.”⁵⁹ ROTTA elég hamar válaszolt a kérésekre, hiszen már április 7-én azt írta MAGLIONE bíboros államtitkárnak, hogy amit tudott, azt megtett, de csak egy kis enyhítést tudott kieszközölni a megkeresztelt

bízásából. Nagyon jól tudom, nem a Szentszék jóakarátán múlik, hogy segítsen azokon a szerencsétleneken, és nem kétséges, hogy már megtette az ügyben, ami lehetséges volt a számára. De nem tudtam nem elküldeni Eminenciádnak ezt az emlékeztetőt; azért is, hogy lássa az, akit foglalkoztat a sok boldogtalan ember sorsa, hogy a nunciatura meghallja a Szentatya segítségéért könyörgő hangjukat, akinek jósága és valóban atyai szeretete a szenvedők iránt közismert.”; lásd 85. számú jelentés (1943. 02. 26.). In: Angelo Rotta jelentéseiből II, 174.

⁵³ 88. számú dokumentum (1943). In: Angelo Rotta jelentéseiből II, 177.

⁵⁴ 92. számú dokumentum (1944. 02. 02.). In: Angelo Rotta jelentéseiből II, 180., illetve 93. számú jelentés (1944. 02. 06.). Uo., 180–181.

⁵⁵ 94. számú jelentés (1944. 03. 20.). In: Angelo Rotta jelentéseiből II, 181.

⁵⁶ „Német nyomásra és felügyelet alatt új magyar kormány alakult. Kormányzót kormány jóváhagyására kényszerítették... mert németek fenyegették, hogy román, horvát és szlovák csapatokkal megszállják (?) az országot. új miniszterek beállítottsága nacionalista, de keresztény háttérrel. Egyelőre talán nem (?) áll fenn zsidók üldözésének veszélye, de kemény (?) harc várható (?); sok embert bebörtönöztek.”; lásd 95. számú jelentés. Angelo Rotta jelentéseiből II, 182.

⁵⁷ 117. számú dokumentum (1944. 03. 25.). In: ADSS Vol. 10, 191., illetve lásd Napolitano 2014, 73.

⁵⁸ 124. számú dokumentum (1944. 03. 30.). In: ADSS Vol. 10, 196.

⁵⁹ 96. számú dokumentum (1944. 04. 05.). In: Angelo Rotta jelentéseiből II, 183.

zsidók számára.⁶⁰ Nem sokkal ezután jelentésében azonban már komolyabb problémákról ír a zsidók helyzetével kapcsolatban, többek között az ellenük hozott újabb rendelkezésekről (ekkor indul meg például a sárga Dávid-csillag viselésének kötelezővé tétele).⁶¹ ROTTA ezen intézkedések ellen, amint tehette, fel is szólalt SZTÓJAY DÖMÉNÉL, ahogy azt mások is, például SERÉDI hercegprímás⁶² is megtették. A fentebb említett jelentésében ROTTA annyit ír, hogy *„Ennek volt valamicske eredménye, amennyiben a zsidó származású papok, nővérek stb. mentesülnek a megkülönböztető jelzés viselésének oly gyűlöletes kötelezettsége alól, ahogy felmentették a házastársat is, akinek csak a családban kell majd teljesítenie ezt a kötelezettséget. Bizonyos kategóriákba tartozó személyek más kedvezményeket is kaptak, de az összes megkeresztelt zsidó felmentése nem történt meg, azoké sem, akik már akkor megkeresztelkedtek, amikor ez még nem keltett gyanút. A miniszterelnökkel tegnap folytatott beszélgetésben is visszatértem a témára. De a további javulást egyelőre kétségessé teszi – a külföldi nyomáson kívül – több kormánytag főbiás zsidóellenessége.”*⁶³ Az április végi jelentésben már a gettósításról is szó esik, és ROTTA hangsúlyozza, hogy egyre fokozódik a zsidók ellen *„folyó harc”*. A nuncius felszólalt a rendelkezések ellen, és kifejezte a Szentatya fájdmát is ezen, az evangéliumok tanításával ellentétes úttal kapcsolatban.⁶⁴ ROTTA szerint leginkább a belügyminisztérium két *„elvakult antiszemita”* államtitkára (ENDRE LÁSZLÓ és BAKY LÁSZLÓ) a felelős azért, hogy nem érnek célra a tiltakozások. Május első napján a nuncius egy rejteltáviratban arról tájékoztatja a Szentszékot, hogy SERÉDI hercegprímás határozott hangon tárgyalt SZTÓJAY miniszterelnökkel, aki ugyan jóindulatú, de nem képes változtatni, a nuncius indoklása szerint pedig ez azért van, mert a *„német nyomás erős és nem akar megkülönböztetést a megkeresztelték javára, a magyar kormány pedig, amely nagyon gyenge emberekből és néhány elvakult fajgyűlölőből áll, nem képes reagálni.”*⁶⁵ Emellett hozzáteszi, hogy igen aktív a nemzetiszocialista mozgalom, és fokozódik a zsidóellenes kampány, miközben HORTHY kormányzó továbbra is passzív. ROTTA viszont maga is sokszor emelte fel a szavát a zsidókkal kapcsolatos törvénykezéssel kapcsolatban, sok sikert azonban továbbra sem tudott elérni. Eközben megindultak a deportálások, bár álcázva,

⁶⁰ „Már közbenjártam a magyar kormánynál Apostoli Szentszék nevében is a zsidóellenes rendelet enyhítése végett. Apostoli nunciatúra fellépése csak... megkeresztelték számára ért el különleges módosítást. Tekintettel a jelenlegi környezetre, egyelőre nem látok alkalmasnak további lépéseket.”, lásd 97. számú jelentés (1944. 04. 07.). In: Angelo Rotta jelentéseiből II, 183.

⁶¹ „Közben, amint ez várható volt, német nyomásra nagyon erőteljes, hogy azt ne mondjam, embertelen intézkedések születtek a zsidók ellen. A március 30-i első rendelet olyan rasszista intézkedéseket tartalmaz, amelyek a német ellenőrzés alatt álló országokban már szabályok, beleértve a megkülönböztető sárga csillag kötelező viselését, ami a rendelet értelmében a régóta megkeresztelt zsidókra is vonatkozik, akik sokan vannak Magyarországon”, lásd 98. számú jelentés (1944.04.19.). In: Angelo Rotta jelentéseiből II, 185.

⁶² Serédi zsidókkal kapcsolatos tevékenységével és ennek ambivalens megítélésével kapcsolatban lásd Csíky 2018, 403–417.

⁶³ Csíky 2018, 183–184.

⁶⁴ „Tegnap is komoly panaszt emeltem a külügyminisztérium főtítkáranál a kormány ilyen intézkedései ellen, ismét hangsúlyozva, mennyire embertelen és keresztényietlen a zsidók ellen folytatott harc módja és kiterjesztése. Mondtam, hogy a Szentatya csak mélyen fájjalni tudja, hogy Magyarország is, amely eddig büszke volt arra, hogy keresztény nemzet, olyan útra lépett, amely ellentétes az evangélium tanításával.”, lásd 99. számú jelentés (1944.04.28.). In: Angelo Rotta jelentéseiből II, 188.

⁶⁵ 100. számú jelentés (1944.05.01.). In: Angelo Rotta jelentéseiből II, 188.

ahogy azt maga a nuncius is jelenti a pápai Kúriának.⁶⁶ ROTTA jelzi, hogy a magyar püspöki kar eddig „általános csodálkozásra” nem cselekedett az ügyben semmit, és hasznos lenne a Szentszék közbelépése is.⁶⁷ TARDINI bíboros válaszában tudatja a budapesti nunciust, hogy a lépései meg-egyeznek azon lépésekkel, „amelyeket a Szentszék már más országokban tett az evangéliumban hirdetett szeretetelvek védelmében”; a magyar püspöki karral kapcsolatban pedig azt tanácsolja, hogy „tapintatosan buzdítsa őket”.⁶⁸ Az ezt követő júniusi jelentések már a helyzet tragikusságát festik a szemünk elé, a nuncius egyebek mellett beszámol a deportálásokról is: „Nem észlelhető semmi javulás, sajnos: folytatódnak a zaklatások és a deportálások, még hozzá embertelen módon, bár leplezetten, kötelező munkaszolgálatra küldés címén.”⁶⁹ ROTTA megjegyzi, hogy az irányelvek kívülről származnak, de sajnos „mániákus” végrehajtókra lelnek hazánkban.⁷⁰ Ez meglehetősen hasonló megállapítás ahhoz, mint amit a nunciust jól ismerő BORBÉLY ISTVÁN tesz írásában: „Náci akarat érvényesül, de magyarok a végrehajtók. S vannak, akik ezt lelkesedéssel teszik, mert egy húron pendülnek a nációkkal.”⁷¹ Egy másik júniusi jelentésben ROTTA még érzékletesebben ír a vagonokra feltuszkolt áldozatokról;⁷² de nemcsak ő, hanem fiatal asszisztense (*uditore*), GENNARO VEROLINO is beszélt arról, amikor BOKOR PÉTER egy film kedvéért (ami sosem készült el) meginterjúvolta az 1944-es eseményekkel kapcsolatban, hogy „Már tudtuk, hogy Auschwitzbe hurcolják őket. Tudtuk, hogy gázkamrákba. Tudtuk, hogy a munkára képteleneket érkezésük után azonnal megölték. Voltak vonatkísérők, vasutasok, akik láttak bizonyos dolgokat s ezekről beszéltek.”⁷³ A magyar vérszörnyűségek eddigi legsúlyosabb helyzete tárulkozik a szemünk elé, ráadásul ROTTA azt is említi,

⁶⁶ „Az Apostoli Nunciatura már f. hó 15-én elég határozott hangon tiltakozott a kormánynál, elsősorban megkeresztelt zsidók védelmében és fenyegető, mindamellett álcázott deportálásuk ellen. Következő diplomáciai futárral elküldöm a jegyzék szövegét és a miniszterelnökhöz intézett levelet. Eddig semmi válasz; sejttem, majdnem negatív tartalmú lesz. Közben kötelező munkaszolgálat címén már folyik deportálás, semmire nincsenek tekintettel, a rendőrség gyakran módszeresen kegyetlenkedik.” Lásd 102. számú jelentés (1944.05.24.). In: Angelo Rotta jelentéseiből II, 190.

⁶⁷ Emellett maga a nuncius is állandóan felszólításokat intézett a magyar külügyminiszterhez, illetve miniszterelnökhöz, ehhez lásd Napolitano 2014, 82–85.

⁶⁸ 103. számú dokumentum (1944. 05. 29.). In: Angelo Rotta jelentéseiből II, 191.

⁶⁹ 104. számú jelentés (1944. 06. 10.). In: Angelo Rotta jelentéseiből II, 191. A deportálásokat valóban álcázták, németországi munkaszolgálatnak állították be, ami természetesen csak „szójátéknak” tekinthető, ráadásul – tette fel a kérdést nem egy ember a korszakban – minek visznek munkaképtelen gyermekeket és öregeket munkaszolgálatra? Ehhez a kérdéshez lásd Napolitano 2014, 85–86; Borbély 1965, 37; Beke 2014, 183–184.

⁷⁰ „A normális gondolkodású emberek nem helyeslik a zsidók ellen – beleértve, sajnos, a kitérteket is – folytatott kampányt, mivel ellentétes a magyar lélek keresztényi érzületével. De, ahogyan másutt is megtörténik, az erő és az erőszak felülkerekedik a józan észben, az igazsághoz és az igazságosságához fűződő jogokon. Olyan irányelvekről van szó, amelyek kívülről származnak, de – szerencsétlen módon – elvakult, szinte mániákus végrehajtókra találunk Magyarországon, ami súlyos károkat okoz ennek az országnak a jóhírére és erkölcsi érzékére nézve”, lásd fentebb 104. számú jelentés, 192.

⁷¹ Borbély 1965, 36–37.

⁷² „Kapott (hírek?) sajnos igazak. Több mint 300 ezerre teszik már deportált emberek számát; mondják, hogy határokon túl harmadrészüket (a munkaképeseket) dolgoztatják, másik kétharmadra nézve mindenféle feltételezések vannak; néhány komoly ember megsemmisítő táborokról beszél; bizonyos, hogy gyűjtőpontokon és főleg szállítás közben valóban borzalmasan bánnak velük. Minden tehervagonba 70–80 vagy még több embert zsúfolnak össze tekintet nélkül életkorra, nemre, vallásra.”, lásd 105. számú jelentés (1944. 06. 18.). In: Angelo Rotta jelentéseiből II, 192.

⁷³ Idézi Napolitano 2014, 85.

hogy a vagonok már Budapest zsidósága számára is készen állnak, akik éppen akkor költöztek be a nekik kijelölt házakba. Június 24-i jelentésében ROTTA semmilyen komolyabb változásról nem tud beszámolni, a zsidók elhurcolása zajlik (a megkeresztelteké is), a püspöki kar pedig – a hívek nagy megrökönyödésére – hallgat. ROTTA azt kérte XII. PIUS pápától, hogy szólítsa fel a püspöki kart a cselekvésre, hogy mentsek a menthetőt, illetve mentsek a katolikus egyház veszélyben lévő becsületét is.⁷⁴ Mint köztudott, XII. PIUS 1944. június 25-én táviratot intézett HORTHY MIKLÓS-hoz, amelynek hatására (kiegészülve a nemzetközi nyomás és a semleges országok diplomáciai képviselőiteinek tiltakozásával) a deportálásokat végül július elején leállították, ezzel mondhatjuk, hogy kis szünet állt be a szörnyűségben.⁷⁵ Maga ROTTA is beszámol a pápai fellépés eredményességéről egyik jelentésében, illetve említi SERÉDI hercegprímás körlevelét is (*Az apostolutódok*), amelynek a rádiókban való felolvasását ugyan az érsek végül visszavonatta, de csak azért, mert sikerült tárgyalóasztalhoz ülni a kormánnyal a megkeresztelt zsidók ügyében.⁷⁶ Érdemes lehet egy pillanatra elgondolkodni, hogy miért csak ekkor lépett a pápa és a nemzetközi diplomácia, miért nem korábban? A kérdésre, úgy vélem, nem lehet egyértelmű választ adni (tanulmányom keretei ezt nem is engedik meg), többféle ok is megemlíthető; egyrészt sokan hitetlenkedve fogadták a különféle beszámolókat és híradásokat (ezt a kifogást azonban nagyrészt parkolópályára helyezte az Auschwitz-jegyzőkönyv), másrészt azt sem akarták, hogy a náci propagandának – ami azt hangoztatta, hogy a szövetségesek a zsidók érdekeiért harcolnak – még több alapot adjanak (ez az indok a pápai diplomáciában is megjelenik),⁷⁷ ezek azonban kérdéses, hogy teljesen megmagyarázzák-e a történeteket és a viszonylag kései közös fellépést. A nyomásgyakorlás ugyan sikeresnek tűnt, de a magyarországi holokauszt első szakasza ekkorra már lezajlott.

MAGLIONE bíboros államtitkár 1944. augusztusának második felében táviratban köszönte meg ROTTA nuncius zsidók érdekében kifejtett munkáját, egyúttal azonban jelzi, hogy egyes értesülések szerint az észak-erdélyi zsidóságot a magyar hatóságok deportálással fenyegetik.⁷⁸ A nuncius két nappal később, augusztus 22-én kelt jelentésében tudatja a Vatikánnal, hogy a javulás kevés, az egyre erősödő német nyomás pedig a deportálások újraindulásával fenyeget. Ennek érdekében a semleges országok követségeivel egy közös jegyzéket készítettek a magyar kormány részére,

⁷⁴ 106. számú jelentés (1944. 06. 24.). In: Angelo Rotta politikai jelentéseiből II, 193.

⁷⁵ A táviratot lásd 243. számú dokumentum (1944. 06. 25.). In: ADSS Vol. 10, 328., a körülményeket és következményeket pedig lásd Rittner et al. 2009, 255–256; Beke 2014, 184; Napolitano 2014, 90–95; Borbély 1965, 37. A washingtoni apostoli delegátus, Cicognani szerint a deportálásokat leállítása az amerikai bizottságok szerint XII. Piusnak köszönhető, lásd 112. számú dokumentum (1944. 08. 10.). In: Angelo Rotta jelentéseiből II, 196.

⁷⁶ „[A Szentatya] távirata Horthy kormányzónak nagyon időszerű volt. Öfömméltósága, akit apostoli nunciátúra igyekezett tájékoztatni dolgok valódi állásáról, megrendülve éppen az elvakult antiszemita vezetése... meghíusult államcsínyről is, állást foglalt. Nagyon hasznos volt bíboros prímás által írt lelkipásztori körlevél is, múlt vasárnap Magyarország minden templomában fel kellett olvasni. Kormány kiszimatolta levelet, kérte Serédi bíborost, vonja vissza; bíboros elrendelte felolvasás felfüggesztését megkeresztelt zsidók deportálásának megszüntetésére és felmentésére tett ígéret fejében. Deportálásokat ... tényleg felfüggesztették. Belügyi [állam] titkár ... hatalmát nagyon korlátozták, zsidók ügyében ... egész hatáskörét elvették. Még vita folyik keresztényeket megillető mentességek köréről; néhány kormánytag nagyon rosszhiszemű.”, lásd 109. számú jelentés (1944. 07. 14.). In: Angelo Rotta jelentéseiből II, 195. Serédi körlevelének szövegét lásd V. körlevél. In: *Circulares litterae...*, illetve még ehhez lásd Beke 2014, 184.

⁷⁷ Ezen lehetséges okokhoz lásd Szécsényi 2014, 150–153.

⁷⁸ 116. számú dokumentum (1944. 08. 20.). In: Angelo Rotta jelentéseiből II, 199.

melyben tiltakoztak az esetleges újabb deportálások ellen (ROTTÁnak ebben külön szerepe volt, hiszen ő volt a semleges országok követeinek doyenje).⁷⁹ A nunciusi jelentések alapján, ezt követően a nyilas hatalomátvételig viszonylagos nyugalom állt be a zsidók helyzetében, legalábbis ami a deportálásokat illeti. Emellett érdekes, hogy a Szentszékhez több megkeresés is érkezett, hogy a magyar zsidók helyzetét továbbra is kísérik figyelemmel, és a deportálások fenyegetését a helyi budapesti nunciaturán keresztül igyekezzenek elhárítani.⁸⁰ Eközben augusztus 29-én SZTÓJAY DÖME miniszterelnök lemondott, másnap pedig HORTHY MIKLÓS LAKATOS GÉZA vezérezredest bízta meg a kormányalakítással. ROTTA jelentése szerint a kormány a zsidókérdéssel kapcsolatban nem kívánja a deportálásokat újraindítani.⁸¹ Szeptember közepén a nuncius beszámolt a magyar politikai helyzet súlyosságáról, de a zsidók helyzetével kapcsolatban csak ennyit jegyzett meg: „Zsidókérdés élet veszítette: eltávolították az elkövetett szörnyűségéért felelős elemeket.”⁸²

1944. október 16-án a nyilasok átvették a hatalmat, HORTHY MIKLÓS SZÁLASI FERENCET nevezte ki miniszterelnöknek. Amint ez megtörtént, a zsidók elleni agresszív fellépés is lényegében újraindult, ahogy arról maga a nuncius is beszámolt a nyilas hatalomátvétel után néhány nappal írott jelentésében.⁸³ Erre válaszul azt írta TARDINI bíboros, hogy a nuncius folytassa áldásos tevékenységét az üldözöttek érdekében.⁸⁴ Erre szükség is volt, mert a nyilasok igyekeztek minden kivételezést felszámolni még a megkeresztelt zsidókkal kapcsolatban is. A nuncius például felvette: esélyes, hogy a zsidók és nem zsidók közötti házasságokat is felbonttatják. A deportálásokat illetően azonban azt írja, hogy „Nem lesznek deportálások, hanem kényszermunka Magyarországon (?); párttagok sok kegyetlenséget követtek el.”⁸⁵ Emellett az októberi dokumentumok egy része SERÉDI JUSZTINIÁN hercegprímás azon kezdeményezéséről szól, melynek értelmében az esztergomi érsek segíelyeket kívánt gyűjteni a háború sújtotta menekülteknek, akiknek egy része a katolikus

⁷⁹ 117. számú jelenés (1944. 08. 22.). In: Angelo Rotta jelentéseiből II, 199–200, illetve Napolitano 2014, 95–96.

⁸⁰ Lásd 119–121. dokumentumok (1944. 08. 28.). In: Angelo Rotta jelentéseiből II, 200–201. Ezen táviratok többek között William Godfrey érsektől, Alex Eastermantól, a Zsidó Világkongresszus képviselőjétől és Myron Taylortól, az Egyesült Államok elnökének szentszéki személyes képviselőjétől érkeztek a Vatikán részére. Ezekre válaszolt is a Vatikán, és megnyugtatta a fent említett személyeket, hogy a Szentszék és a budapesti nunciatura mindent megtesz a deportálások megakadályozása érdekében, lásd 122/124. számú dokumentumok (1944. 08. 31./1944. 09. 04.). Uo., 202–203.

⁸¹ „Miniszterelnök katolikus, külügyminiszter protestáns, mindketten tábornokok és kormányzó bizalmi emberei. Látogatást tettem nálam, nagyon tisztelik apostoli nunciaturát; nem titkolják helyzet súlyosságát, minden erővel védik határt és fenntartják zsidókérdésben mérsékeltbb közrendet, nem lesz semmilyen deportálás, aggódnak, de nyugodtak;” lásd 125. számú jelentés (1944. 09. 05.). In: Angelo Rotta jelentéseiből II, 203–204.

⁸² 128. számú jelentés (1944. 09. 16.). In: Angelo Rotta jelentéseiből II, 205.

⁸³ „A zsidók elleni harcot nagy keménységgel újra kezdték és az elmúlt napok zavargásaiban sokat megöltek. (...) A rendőrség kezdettől fogva a németek oldalán van és ugyanígy az ország területén lévő hadsereg nagyrésze, pusztá félelemből. A szélsőséges elemek ... azt hirdetik, hogy keresztény elveket követnek, de nincs ok illúzióra;” lásd 135. számú jelentés (1944. 10. 18.). In: Angelo Rotta jelentéseiből II, 209. A helyzet súlyosbodását jelzi, hogy újra több kérés is befutott a Szentszékhez rabbiktól, zsidó biztosságoktól és a Zsidó Világkongresszustól, hogy segítsenek a magyar zsidóságnak, ehhez lásd 137–138. számú dokumentumok (1944. 10. 19./1944. 10. 20.). Uo., 210.

⁸⁴ 142. számú dokumentum (1944. 10. 23.). In: Angelo Rotta jelentéseiből II, 215.

⁸⁵ Ez a rész az eredeti dokumentumban is kérdéses jelentésű, mindenesetre lásd 143. számú jelentés (1944. 10. 23.). In: Angelo Rotta jelentéseiből II, 216.

templomokban lelt menedéket.⁸⁶ Ahogy november folyamán a szovjet csapatok egyre törtek előre Magyarország területén, úgy lett egyre nagyobb a zűrzavar a nyilas vezetésben, Budapesten belül is. A nuncius a zsidók elleni embertelen elbánásról is írt jelentéseiben.⁸⁷ Talán nem véletlen, hogy a nunciatúra innentől kezdve nemcsak diplomáciai eszközökkel igyekszik menteni az embereket, üldözötteket, hanem továbbmegy, és más eszközöket is használatba vesz, mint például a menlevelek és a védett házak. A nyilas hatalomátvétel ezért is tekinthető egy cezúrának a nuncius tevékenységében, innentől kezdődik meg a tényleges/gyakorlati embermentés is.⁸⁸ A menlevelekkel/védlevelekkel (*Schutzpass*) kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy ezeket már november első napjaitól elkezdték kiállítani. November 12-én az *Uj Magyarország* című napilap is külön cikket szentelt a kormány és a semleges országok diplomáciai képviselői között megkötött egyezségről, miszerint azon személyek, akik ilyen menlevelekkel rendelkeznek, védett házakba vonulhatnak el.⁸⁹ ANGELO ROTTA egyik jelentésében – amelyet november végén írt – arról számol be, hogy a nunciatúra több mint 13 ezer menlevelet állított már ki, amelyekkel sikeresen tudtak embereket megmenteni a szenvedésektől.⁹⁰ A Szentszék egy válaszul küldött rejtjeltáviratban bátorította

⁸⁶ Ezzel kapcsolatban a dokumentumok nem egyértelműek: Rotta egyik rejtjeltáviratában „izraelita menekültekről” van szó, míg más dokumentumokban „nagyon sok menekült” szerepel, az első verzió a rejtjeliroda hibájának tudható be, ezt írja Tardini bíboros is. Ehhez lásd 144–150. számú dokumentumok (1944. 10. 22. – 1944. 11. 02.). In: Angelo Rotta jelentéseiből II, 216–220.

⁸⁷ „Zsidók elleni harc kiéleződött, valóban embertelenül folyik; minden zsidó köteles a gettóban lakni, óriási zűrzavar; nyilaskeresztes párt szerint minden megengedhető zsidókkal szemben, lopás, testi sértés, gyilkosság nagyon gyakori, sok öngyilkosság. Kormány ígéretet, de erőtlen vagy nincs meg jóakarata; apostoli nunciatúra tovább dolgozik különösen kitért zsidók érdekében; valami eredmény van; újabb közös lépést tettek semleges diplomáciai képviselők, amióta ellenséges országokét megtorlással fenyegetik”, lásd 154. számú jelentés (1944. 11. 26.). In: Angelo Rotta jelentéseiből II, 222–223.

⁸⁸ Szintén felmerülhet bennünk a kérdés, hogy miért nem korábban történt meg ez a fajta gyakorlati embermentés, és miért elégedtek meg a diplomáciai segítséggel? Erre konkrét választ sajnos ugyanúgy nem lehet adni, mint a nemzetközi politika kései reakciójának miéértjére. A nuncius, legalábbis véleményem szerint, igyekezett igazodni egészen 1944 októberéig a pápaság állásfoglalásához, amely igen óvatosan járt el a kérdésben, és kitarzott a diplomáciai eszközök mellett – amelyek, mint láttuk nem voltak teljesen hatástalanok. Rotta is valószínűleg ezt a „politikát” igyekezett követni. Emellett kiemelhető még, mint lehetőség, hogy a zsidókat – és fontos kiemelni, hogy főleg a megkeresztelt zsidókat – a nuncius nem tekintette úgy, mint akik végveszélyben voltak és ezért megelégedett a diplomácia és tárgyalás adta lehetőségekkel (főleg XII. Pius közbeavatkozása után). Amikor azonban a nyilasok átvették a hatalmat, a helyzet drasztikusan megváltozott és ez a nunciust is erőteljesebb fellépésre sarkallta. Ugyan ilyen okokat „konstruálhatunk”, és lehet van is bennük igazság, a háttér felderítéséhez úgy vélem még további mélyebb kutatásokra lesz szükség.

⁸⁹ „A kormány és a semleges államok követségei között létrejött megállapodás értelmében mindazok a zsidó személyek, akik valamely semleges állam követségének védelme alatt állanak, és ezt fényképes, az illető követség körbélyegzőjével és eredeti aláírással ellátott ideiglenes útlevelével, oltalomlevelével vagy védőútlevelével igazolni tudják, november 15-ig a részükre kijelölt sárgacsillagos házakba költözhetnek be”, lásd „A külföldi védettséggű zsidók összeköltöztetése” (1944. 11. 12.) *Uj Magyarország*, 6.

⁹⁰ „Gyakorlati eredményt nem reméltünk tőle (ti. egy beadott memorandumtól), tekintettel a nyilaskeresztes tömeg vallási tudatlanságban és elvakult zsidógyűlöletben gyökerező mentalitására, ugyanis ezek igazán hihetetlen kegyetlenséggel hajtják végre a kapott utasításokat; [csak] egy megnyilvánulást akartunk tenni, amelyet a polgári és keresztény lelkiismeret diktál. A nunciatúra a maga részéről minden lehető megtett a sok szenvedés enyhítése érdekében, kitaróan járta a különböző érdeklét miniszterumokat és több mint 13 000 menlevelet állított ki, ami valamire jó volt, legalább egy ideig megakadályozta sok zsidó és főleg megkeresztelt zsidó nő deportálását.”; lásd 155. számú jelentés (1944. 11. 27.). In: Angelo Rotta jelentéseiből II, 224, a 13 ezer menle-

ROTTA nunciust, hogy továbbra is minden tőle telhetőt tegyen meg az üldözött zsidók érdekében a magyar püspöki karral egyetemben, illetve pénzsegélyt is küldtek a nunciátúra számára, hogy azt felhasználhassa.⁹¹

Hogyan is zajlott az embermentés? Erre a legkonkrétabb forrásaink nem a nunciusi jelentések és dokumentumok, hanem többek között ROTTA asszisztensének, GENNARO VEROLINÓnak a visszaemlékezései.⁹² Először is fontos leszögezni, hogy a nunciátúra nem légüres térben dolgozott, hanem lényegében egy hálózatot működtetett, illetve annak volt egy fontos alkotóeleme. Ezen hálózatba beletartoztak az egyéb semleges országok követei, a Nemzetközi Vöröskereszt munkatársai (pl. ÚJVÁRY SÁNDOR), valamint papok és önkéntesek is (pl. KÖHLER atya, VAJKAY házaspár). Ezen hálózat koordinálását az idős Rotta nem tudta volna egyedül megoldani, ha nincs mellette VEROLINO, aki lényegében összekötőkapocs volt az embermentő csapat tagjai között. A dísz téri nunciátúrai épület lényegében „menlevélirodává” változott⁹³, ahol rengeteg kitöltetlen, ROTTA nuncius által aláírt vatikáni menlevelet és keresztlevelet állítottak ki, amiket ÚJVÁRY és társai (többek között VEROLINO is személyesen) teherautókon szállítottak el a Hegyeshalom felé haladó halálmenetek szenvedő áldozatainak. Ezeket aztán a helyszínen gyorsan kitöltötték az illető nevével, akit aztán gyorsan ki is szedtek a menetből, megmutatva a nyilasoknak a menlevelet. Több ezer embert sikerült ily módon kimenteni a biztos halálból. Miután a menlevelekkel ki tudtak szedni embereket a menetekből, teherautóra rakták őket, és elindultak Budapest felé, hogy a védett házakba elhelyezzék őket. A vállalkozás korántsem volt veszélytelen, hiszen több nyilas őrségen is át kellett haladni, akik sokszor gyanakodva figyelték az embermentők tevékenységét. Voltak helyzetek, amikor konkrétan halálközeli élményben lehetett része a menleveleket és kimentett embereket szállító csapatnak, de komolyabb összetűzésre, halálesetre tudomásom szerint nem került sor, bár VEROLINO beszámol olyan történetről, amikor nyilasok megállították és majdnem el is fogták őket. KÖHLER atyát is majdnem agyonlőtték nyilas „orgyilkosok”, de végül visszakoztak.⁹⁴ BORBÉLY ISTVÁN ROTTA egy nyilással (tolmács segítségével) lefolytatott szemtől-szemben való vitájáról is beszámolt, amikor egy nyilas katona egy „zsidóházzal” kapcsolatban kívánt fellépni, de ROTTA végül megakadályozta ebben.⁹⁵

A menlevelek mellett a nunciátúra igyekezett kiterjeszteni a diplomáciai „területen kívüliséget” több ingatlanra is, ahol el lehetett szállásolni a zsidókat. BEKE MARGIT egyik tanulmányában tizenkét ilyen védett házat sorol fel, amelyek az apostoli nunciátúra fennhatósága alatt álltak.⁹⁶ Napolitano könyve röviden és tömören foglalja össze a legfontosabb személyeket, akik a nunciátúrával együttműködve munkálkodtak az embermentésben, említi például BADY FERENCET, aki a menlevelek futaraként osztott szét több ezret, továbbá BARANSKI TIBORT, aki a nunciátúra

vélhez röviden lásd A Holokauszt és a keresztény világ, 256.

⁹¹ 156. számú dokumentum (1944. 12. 04.). In: Angelo Rotta jelentéseiből II., 224.

⁹² Sajnos az eredeti dokumentumokhoz nem férök hozzá, így Napolitano könyvének idézeteire tudok támaszkodni.

⁹³ Napolitano 2014, 115; illetve Beke 2014, 185.

⁹⁴ Napolitano 2014, 112–113.

⁹⁵ Borbély 1965, 38.

⁹⁶ Beke 2014, 186.

titkára volt és a védett házaknak helyet adó ingatlanok felkutatásában tevékenykedett, miközben ő maga is osztott szét menleveleket. A jezsuita IZAY GÉZA segített a menlevelek biztosításában, míg JÁNOSY JÓZSEF katolikus pap (aki a Magyar Vöröskereszt igazgatója is volt) a svéd nagykövetséggel való kapcsolattartásban segítkezett.⁹⁷

Mi lett ennek a nagy munkának az eredménye, amit ez a hálózat végrehajtott? Egyes beszámolók és dokumentumok szerint „Amikor az orosz hadsereg Budapestre lépett, 1945. január elején, százhuszezer zsidó túlélőt talált. Ez lett Európa legnagyobb életben maradt zsidó közössége. A semleges országok diplomatái nélkül ők sem maradtak volna életben.”⁹⁸ Ebben jelentős szerepe volt a pápai nunciátúra határozott és bátor fellépésének, mentési hálózatának (ami önmagában több ezer zsidó élet megmenekülését eredményezte), ahogy természetesen a svédek vagy a svájciak követeinek, diplomáciai képviselőinek is.

Konklúziók

Miután Budapestet bevették a szovjetek, a nunciátúra helyzete kétesé vált. Április elején végül a SZEB (Szövetséges Ellenőrző Bizottság) szovjet nyomásra a külföldi követek, többek között a pápai nuncius kiutasítása mellett döntött.⁹⁹ Ezzel hálálták meg azt az embermentő tevékenységet, melyet ROTTA és társai folytattak. A valódi köszönet nem ekkor volt, hanem amikor 1997-ben a Yad Vashem kitüntette ROTTÁT a „Világ Igaza” címmel, amelyet olyan személyek szoktak megkapni, akik a holokauszt idején emberek maradtak az embertelenségben, és részt vettek maguk is – az életük kockáztatásával – az embermentésben. Maga ROTTA ezt már nem élte meg, hiszen 1965-ben Rómában elhunyt.

Mit mondhatunk hát a budapesti Apostoli Nunciátúra embermentő tevékenységéről? Mint láttuk, 1944-ig a nunciátúra figyelemmel kísérte a magyar politikai élet változásait és igyekezett felszólalni a zsidók elleni törvényekkel szemben (sokszor hangsúlyozva a megkeresztelt zsidók jogait), valamint állandóan tájékoztatta a Szentszékét is a fejleményekről. 1944-ben jó ideig diplomáciai úton igyekezett embereket menteni a nunciátúrára, hangosan tiltakozott a zsidóellenes intézkedések és később a deportálások ellen is (a nunciusi jelentések vizsgálata ezt jól szemléltette), majd a nyilas uralom alatt a nunciátúra gyakorlatban is kivette a részét az embermentésből, bár jogos a kérdés, hogy miért nem tette meg ezt ilyenformán már korábban (erről lásd röviden fentebb a 88. jegyzetet). A semleges országok képviselői közül a nunciátúra adta ki a legtöbb menlevelet, amelyet döntő többségében zsidók kaptak meg, ezzel megmenekülve a deportálástól. Emellett ROTTA igyekezett a magyar püspöki kart is bevonni az állandó tiltakozásba, és többször működött együtt SERÉDI hercegprímással is. ROTTA és a budapesti nunciátúra nélkül a budapesti és magyarországi embermentés jóval kevésbé lett volna hatékony, amit remélem, írásom is bizonyít, talán annak ellenére is, hogy a gyakorlati embermentés időben való megkezdésének kérdése okoz némi ambivalenciát.

⁹⁷ Ezekhez lásd Napolitano 2014, 113–115.

⁹⁸ Idézi Napolitano 2014, 123.

⁹⁹ A kiutasításhoz bővebben lásd Balogh 2012, 1–7.

Bibliográfia

Korabeli újságcikkek

- „Elődeim szellemében folytatom a pápai nuncius magasztos misszióját”. Angelo Rotta, az új budapesti nuncius nyilatkozik az első benyomásairól. (1930.05.10.) *Új Nemzedék*, 3.
- Angelo Rotta, a pápa új budapesti követe nyilatkozik a Pesti Hírlap olaszországi munkatársának. (1930.04.01.) *Pesti Hírlap*, 5.
- A külföldi védettségű zsidók összeköltöztetése. (1944.11.12.) *Új Magyarország*, 6.
- Az új pápai nuncius csütörtökön Budapestre érkezett. (1930.05.09.) *Friss Újság*, 4.
- Hírek a budapesti nunciaturán történő változásokról. (1930.02.13.) *Nemzeti Újság*, 3.
- Neue Fassung des § 9 der Novelle zum Ehegesetz. (1941.07.15.) *Pester Lloyd*, 6.
- Sitzung des Angleichungsausschusses beider Häuser des Reichstages. (1941.07.24.) *Pester Lloyd*, 5.

Szakirodalom

- ADSS Vol. 10: *Actes et Documents Du Saint Siège Relatifs à la Seconde Guerre Mondiale* Vol. 10. Szerk. Pierre Blet et al. Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticano, 1980.
- ADSS Vol. 8: *Actes et Documents Du Saint Siège Relatifs à la Seconde Guerre Mondiale* Vol. 8. Szerk. Pierre Blet et al. Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticano, 1974.
- Angelo Rotta jelentéseiből I.: Csíky Balázs (szerk.): *Angelo Rotta magyarországi nuncius politikai jelentéseiből. I. rész: 1930–1939* (Nunciusi jelentések 3/1.). Ford. Csíky Balázs – Korompai Eszter – Somorjai Ádám. Budapest: METEM, 2022.
- Angelo Rotta jelentéseiből II.: Somorjai Ádám (szerk.): *Angelo Rotta magyarországi nuncius politikai jelentéseiből. II. rész: 1938–1945* (Nunciusi jelentések 3/2.). Ford. Korompai Eszter. Budapest: METEM, 2022.
- BALOGH 2012: Balogh Margit: Szentszéki-magyar kapcsolatok a koalíció (1945–1949) éveiben. In: Tusor Péter (szerk.): *Magyarország és a római Szentszék (Források és távlatok). Tanulmányok Erdő bíboros tiszteletére* (Collectanea Vaticana Hungariae Vol. 8). Budapest – Róma: MTA–PPKE ‘Lendület’ Egyháztörténeti Kutatócsoport, 1–60.
- BEKE 2014: Beke Margit. Angelo Rotta apostoli nuncius és hazánk. *Vigilia* 79(3): 181–187.
- BORBÉLY 1965: Borbély István SJ. Rotta Angelo és a magyarországi nunciusok. *Magyar Papi Egység* 33–34: 23–41.
- Circulares litterae...: *Circulares litterae adioeclesanae anno 1944. ad clerum archidioecesis strigonienensis dimissae*. Strigonii: Typis Gustavi Buzárovits, 1944.
- CSÍKY 2018: Csíky Balázs: *Serédi Jusztinián, Magyarország hercegprímása*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet – MTA–PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport.

- DUDÁS 2022: Dudás Róbert Gyula: Rotta nuncius levelei a harmincas években. In: Csíky Balázs (szerk.): *Angelo Rotta magyarországi nuncius politikai jelentéseiből. I. rész: 1930-1939* (Nunciusi jelentések 3/1.). Budapest: METEM, 11–42.
- NAPOLITANO 2014: Napolitano, Luigi: *Budapest Igazai. A Soá és a vatikáni diplomatak.* Ford. Dr. Puskely Mária. Budapest: Szent István Társulat.
- RITTNER et al. 2009: Carol Rittner – Stephen D. Smith – Irena Steinfeldt (eds.): *A Holokauszt és a keresztény világ*, ford. Zalotay Melinda. Budapest: Balassi Kiadó.
- STARK 2021: Stark Tamás: Hosszú út az „idegen” zsidók galíciai deportálásához. <https://abtk.hu/ismerettar/ismeretterjesztes/1955-hosszu-ut-az-idegen-zsidok-galiciai-deportalasahoz> (Utolsó letöltés: 2022.10.02.)
- SZÉCSÉNYI 2014: Szécsényi András: Mit tudtak a szövetségesek a népirtásról? In: Pécsi Tibor – Szobota István (szerk.): *Kiálts rám! S fölkelek! Tanulmánykötet a holokauszt 70. évfordulója alkalmából.* Budapest: Hetek Könyvek, 147–155.
- TÓTH 2022: Tóth Krisztina. Angelo Rotta, a Világ Igazává vált magyarországi nuncius. *Újkor.hu*. 2022.08.09. <https://ujkor.hu/content/angelo-rotta-a-vilag-igazava-valt-magyarorszag-i-nunci-us> (Utolsó letöltés: 2022.08.25.)